

Dokuz Eylül Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Dergisi

2013/1, Sayı 37, ss. 221–237.

KUR'ÂN'IN FARŞÇA'YA TERCÜMESİ VE İLK FARŞÇA TEFSİRLER

Seyfullah EFE*

ÖZET

Kur'ân-ı Kerîm, tüm insanlığa gönderilmiş ilahi mesajdır. Bu mesaj, yalnız onun indiği dilin sahiplerini değil tüm insanlığı ilgilendirmektedir. Öyleyse bu mesajı farklı kültürlerden insanların anlamaları için o dillere çevirmek zorunluluk arz etmektedir. Ancak Kur'ân'ın diğer dillere çevrilip çevrilmeyeceği tarih boyu tartışılmış, konu hakkında olumlu olumsuz görüşler ileri sürülmüştür. Biz, bu makalede Kur'ân'ın Farşça'ya çevirisinin tarihi sürecini ele aldıktan sonra Farşça olarak yazılan ilk tefsirler hakkında bilgi verdik. Burada işlenen tefsirlerin özelliği ise günümüze ulaşmaları ve matbu olmalarıdır. Çalışmamızda sırasıyla Taberî tefsirinin tercümesi, İsfarayîni ve Sûrâbâdî tefsirlerini tanıtarak birer örnekle okuyucuya bilgi vermeyi amaçladık. Bu nedenle çalışmamızı, V. Hicri asır sonuna kadar olan zamanla sınırlamayı uygun gördük. Hicri VI. Asır başlı başına ayrı bir makalede ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çeviri, Kur'ân, Farşça, Tefsir, Müfessir.

TRANSLATION OF THE QURAN INTO PERSIAN AND EARLY PERSIAN COMMENTARIES

ABSTRACT

Holy Quran is the the divine message sent for mankind. This message concerns of all humanity, not just the Arabs. Therefore it is necessary to translate into various languages for those have different cultures and languages to understanding their Holy Book. However it is discussed throughout the history that if the Quran can be translatable and positive and negative opinions have been suggested on this matter. In this article, firstly we examined historical process of translation of Quran into Persian and then we gave information about first Quran commentaries that are written in Persian. Special features of these commentaries are that they are preserved and printed. In our study, we aimed to give information to reader by introducing samples from translation of Tabari's commentary and Isfarayini and Surabadi's commentaries. For this reason, we have decided to limit our work until the end of the fifth century a.h. Sixth century Hijri will be dealt with in a separate article in itself.

Keywords: Translation, The Quran, Persian, Commentary, Exegete.

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dah,
seyfullah.efc@deu.edu.tr

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm, inişinden itibaren müslümanların hayatlarının her alanında daima canlılığını koruyan ilahi bir kitaptır. Öyle ki, ilmi, edebî vb. çeşitli alanlarla ilgili olarak yazılan eserler mutlaka O'na referansta bulunmuşlardır. Bu meyanda çeşitli eserler yazılmış, ciltler dolusu tefsirler kaleme alınmıştır¹. İslamın arap olmayan diğer milletler içerisinde yayılması ve paralelinde Kur'ân'ı anlama çabası, Kur'ân'ın mahallî dillere çevrilmesi ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Ancak ilerleyen dönemlerde çeviri yeterli olmayınca tefsirlerin ortaya çıkışı elzem bir durum haline geldi.

Tercüme kelimesinin kökenine baktığımızda iki ana eğilimin olduğunu görmekteyiz. Bunlar, kelimenin Arapça olup olmadığı konusuna matuftur. Arapça olmadığını söyleyenler, bu kelimenin Arâmîce ya da İbrânîce olabileceğini ileri sürerken; Arapça olduğunu savunanlar da kelimenin r-c-m/رجم fiilinden türeyebileceğini ya da t-r-c-m/ترجمه kökünden rubâî mücerred bir fiil olabileceğini benimsemişlerdir. Her ne olursa olsun kelime hadislerde ve ilk dönem kaynaklarda kullanımda olup Arapça değilse bile kalıba sokularak muarreb kılınmıştır². Mesela Fil Olayı sırasında Ebrehe ile Abdülmüttalib arasındaki konuşmayı, irtibatı sağlayan kişi için³, Bizans İmparatoru Herakl'in Araplarla konuşmak üzere görevlendirdiği kişi için⁴ tercüman ve de Abdullah b. Abbas için "Tercümânü'l-Kur'ân" nitelemesi yapılmaktadır⁵.

¹ Bu konuda kaynaklarda değişik bilgiler mevcuttur. Tefsirinin hacmindeki büyüklük açısından Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinden meşhur mu'tezilî alim Ebû Yusuf Abdüsselâm b. Muhammed el-Kazvîni'ye (v. 488/1095) ait *Hadâiku Zâtu Behe* adlı kimi kaynaklarda 300 kimi kaynaklarda da 700 ciltlik bir tefsir örnek verilebilir. Bkz. Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mîlîk ve'l-Ümem*, Daru Sâdır, Beyrut, 1358, Cilt: IX, s. 89; Tâcüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü's-Sâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tanâhî, Hecr li't-Tibâa ve'n-Neşr, yrs., 1413, Cilt: V, s. 121.

² Bu konudaki tartışmaların ayrıntısı için bkz: Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Kur'ân Okulu Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 53-7. İranlı çağdaş araştırmacı Âzertâş Âzernûş, tercüme kelimesinin İslami gelenekte ilk asırlarda kullanımda olmadığını iddia etmektedir. Oysaki çeşitli kaynaklarda tercümân, turcumân gibi bu işi yapan kişiler için bu vasıf zikredilmektedir.

³ Abdülmelik İbn Hişâm el-Meâfirî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vdğr., Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1955, Cilt: I, s. 49.

⁴ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Mustafa Deyb el-Boğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987, "Tevhid", 51.

⁵ Ma'mer b. Râşid, *Câmiu Ma'mer b. Râşid*, thk. Habibürrahman el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1403, Cilt: XI, s. 221; Malik b. Enes el-Asbahî, *Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zâhid b. Sultan, Abu Dabi, 2004, Cilt: VI, s. 65; Muhammed İbn Sa'd el-Bastî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968, Cilt: II, 366.

Kur'ân'ın tercüme edilemeyeceği ya da Arapçadan başka dillerde okunup, ibadet edilebilirliği tartışma konusu olagelmıştır. Kaynakların belirttiğine göre ilk Kur'ân tercümesi Hz. Peygamber tarafından diğer milletlerin yöneticilerine gönderilen mektuplarla⁶ başladı. Bu mektupların her birinde çeşitli ayetlere referanslar vardır⁷. Bu ayetlerin gönderildiği yerlere bir tercümanın da yollanmış olması ya da oralarda bulunan tercümanlar vasıtasıyla Rumca, Farsça, Habeşçe gibi dillere çevrilmiş olması zorunludur.

Kur'ân'ın tercümesi konusunda Hz. Peygamber döneminden elimize ulaştığı ileri sürülen diğer bir veri ise Selmân-ı Fârisî (v. 36/656) merkezli olarak Fatiha Suresi'nin Farsça'ya tercümesidir⁸. Bu tercüme, İranlıların dilleri alışınca ya da namaz kılarak okumak amacıyla ondan istedikleri metindir⁹. Bu metnin gereği olarak ortaya çıkan, "namazda başka dilden dua ile kıraat yerine gelir mi?" sorusunun cevabı fikhî alanda tartışılarak metinlerde yerini almıştır. Câhız'ın (v. 255/859) belirttiğine göre Musa b. Seyyâr el-Esvârî (v. 150/767) adlı vaiz, meclisine hem Arapları hem de İranlıları toplar; ayeti okuduktan sonra sağında bulunan Araplara Arapça tefsir ederken solundaki İranlılara da Farsça olarak yorumlardı¹⁰.

⁶ Mektupların orijinal metinleri için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Cilt: I, ss. 258-291; Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1987, ss. 101, 109, 135, 140, 145, 150; Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.

⁷ Bu ayetler Tâhâ 20/47, Haşr 59/23, Âl-i İmrân 3/64, Yâsîn 36/70, Nisâ 4/171 ve Tevbe 9/29 ayetleridir.

⁸ Rivayete göre İranlılar, Selmân'a mektup yazarak bu konudaki isteklerini dile getirmişlerdi. Selmân, bir rivayette sadece kendisine gelen mektuba cevaben bir mektup göndermiş ve Fârisiler bunu okumuşlardır. Diğer rivayette de Selmân sadece besmele tercümesini Hz. Peygamber'e göstermiş O'nun onayını alarak cevâbî yazıyı göndermiştir. Ancak Hidayet Aydar tarafından gönderme yapılan mektubun orijinal metnin bulunduğu ileri sürülen esere baktığımızda ne bu mektubu ne de başka bir metni bulamadığımızı da belirtmek isteriz. İlk dönem sîret ve hadis kaynaklarında bunu anlatan ifadelerin yer almaması ve en erken metin olarak hicri beşinci asır metinlerinden Serahsî'nin el-Mebsût adlı eserinde yer alması konunun önemiyle örtüşmemektedir. Kaldı ki Hz. Peygamber döneminde vukû bulan olayları inceleme ayrıntısıyla bilebildiğimiz bu kaynaklarda olmaması da bize bir örüntü gibi gelmektedir.

⁹ Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, trs., Cilt: I, s. 37; Burhaneddin Mahmud b. Mâze el-Buhârî, *el-Mubittü'l-Burhânî fi'l-Fikhi'n-Nu'mânî*, trs., Cilt: I, s. 157; Muhammed b. Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâbilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1996, II, 114; Abdullatif Tîbawî, "Is The Quran Translatable? Early Muslim Opinion", *The Muslim World*, Cilt: LII, Yıl: 1962, s. 2; Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Mesalesi*, s. 96; Muhammad Jafar Yahaghi, "An Introduction to Early Persian Qur'anic Translations", *Journal of Quranic Studies*, Yıl: 2002, Cilt: IV, Sayı: 2, ss. 105-109.

¹⁰ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebîyîn*, thk. el-Muhâmmî Fevzî Atvî, Dârü Sa'b, Beyrut, 1968, s. 193.

1- Farsça Manzûm Kur'ân Tercümesi

Farsça Kur'ân tercümesi anlamında şu an elimizde olan en eski metin Meşhed'de bulunan İmam Ali er-Rızâ'nın (v. 203/819) kabri etrafındaki haremın tamir çalışmaları sırasında ortaya çıkan tefsîrî ve manzûm bir Kur'ân çevirisidir. Bu eserden, arada kayıplar olmak üzere Yunus Sûresi 62. ayetten İbrahim Sûresi 30. ayete kadar olan iki cildi mevcut olup Ahmed Ali Recâî Buhârâî tarafından "Pulî Meyân-ı Şî'ri Hecâî ve Arûzî yi Fârsî der Kurûn-ı Evvel-i Hicrî" adıyla tashih edilerek basılmıştır¹¹. "Farsça Hece Şiiriyle Aruz Şiiri Arasında Bir Köprü" adının bu esere verilış nedeni ise eserdeki Kur'ân çevirilerinin hem hece ölçüsünde hem de o zamanlar henüz olgunlaşmamış olan Farsça aruz kalıbına giriş olacak ölçülerle yazılmış olmasıdır. Buhârâî'ye göre eserin telif zamanı, yazı hattının şekli, kâğıdın cinsi, harflerin yazılışı ve benzeri ölçüler yan yana konulduğunda hicri üçüncü asrın sonu ile dördüncü asrın başlarına tekâbül etmektedir¹². Ancak çağdaş araştırmacı Âzertâş Âzernûş, metnin hicri beşinci asra ait olabileceği ihtimalini de belirtir¹³. Bu eserin Farsça çeviriler bağlamında satır arası ya da lafzî tercümeden tefsire geçiş basamağı olarak adlandırılması da mümkündür. Şimdi bu eserden "Rabbiniñ, siz: 'Eğer şükrederseniz kesinlikle nimetlerimi artıracam; şayet inkâr ederseniz, azabım çok şiddetlidir' diye bildirdiği anı da hatırlayın"¹⁴ ayetinin manzum bir şekilde nasıl işlendiğine bakalım:

Allah bana bir haber gönderdi

الله مرا پیغام داده است

O haberi benden dinleyin:

پیغام خدا از من بشنوید

Eğer şükrederseniz "arttım" dedi.

ار شکر کنیم گفته است: بفرام

Eğer inkâr ederseniz de azabım çetindir.

ار کفر آرند، عذاب بچشند

Bu yüzden iman edin, inkâr etmeyin!

ایمان آرید کفر بگیارید¹⁵

¹¹ Anonim, *Pulî Meyân-ı Şî'ri Hecâî ve Arûzî yi Fârsî der Kurûn-ı Evvel-i Hicrî*, tsh. Ahmed Ali Recâî Buhârâî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1353, s. 38; Seyyid Hasen Sâdât Nâsirî-Menüçehr Dânişpejûh, *Hezâr Sâl-i Tefsîr-i Fârisî*, Neşr-i Elburz, Tahran, 1369, s. 4.

¹² Buhârâî, s. 43-44; Âzertâş Âzernûş, *Târih-i Tercüme ez Arabî be Fârsî*, Tahran, 1375, Cilt: I, ss. 84-87.

¹³ Âzernûş, "Tercümehâyi Fârisî yi Kur'ân", *Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî*, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî, Tahran, 1385, Cilt: XV, s. 73.

¹⁴ İbrahim 14/7: وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ

¹⁵ Anonim, *Pulî Meyân Şî'r ve Hecâ-i Arûzî*, s. 117.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere ayetlerin manzum mealleri ayetin uzunluğuna göre üç, dört, beş mısradan oluşmakta ancak bazı ayetlerin uzunluğu sebebiyle on mısrayı geçen ayet çevirileri de göze çarpmaktadır. Bu bilgileri verdikten sonra Farsça satır arası ve kelime mealinden sonra manzum meal döneminden mensur çeviri dönemine geçmek uygun olacaktır.

2- Taberî Tefsiri Tercümesi

Makalemizin başlığında yer aldığı üzere Farsça tefsir denildiğinde her ne kadar tercüme dahî olsa akla gelen ilk eser Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye (v. 310/923) ait olan Câmîu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân tefsirinin çevirisidir. Bu çeviri, yeni bir dönemin başlangıcı ve sonraki dönemde yazılacak olan eserlerin prototipi olmakla birlikte Farsça nesir türünün en eski örneğini oluşturmaktadır¹⁶. Bu çeviri, o dönemde Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinde hüküm süren Sâmânîler Devleti'nde 350/961 yılından 366/976 yılına kadar tahtta kalan Ebû Sâlih Mansûr b. Nuh es-Sâmânî tarafından yaptırılmıştır¹⁷. Kur'an'ın başka bir dile tercüme edilip edilemeyeceği hala bir sorun iken arap olmayan müslümanların kutsal kitaplarını anlamakta güçlük çektikleri de bilinen bir gerçektir. Bu sıkıntıları aşmak isteyen Sâmânî Emîri, Taberî'nin 40 ciltlik tefsirini Bağdat'tan getirterek Maverâünnehir alimlerine bu tefsiri tercüme etmenin hükmünü sorduğunda onlar da cevaben *"Biz, kendilerine açıklamalarda bulunması için her peygamberi yalnız kendi toplumunun diliyle gönderdik."*¹⁸ ayeti gereğince Arapçayı bilmeyenler için tercümenin yapılması gerektiği cevabını verdiler. Bunun üzerine Emîr Mansur, bu fetvayı veren grupta yer alan Ebû Bekr b. Ahmed b. Hâmid, Halil b. Ahmed es-Sicistânî, Ebû Cafer b. Muhammed b. Ali, Hasen b. Ali el-Mindûs ve Ebû'l-Cehm Hâlid b. Hânî gibi âlimler başta olmak üzere Buhara, Fergâna, İspîcâb, Semerkand gibi şehirlerden önde gelen ilim adamlarına bu tefsiri tercüme etme vazifesini verdi. Bu komisyon, Taberî'nin tefsirindeki uzun uzun isnadları kaldırıp metin kısmında

¹⁶ Charles Ambrose Storey, *Persian Literature*, Luzac & Co., Londra, 1927, s. 1; Komisyon, *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*, thk. Habîb Yağmâi, İntişârât-ı Tûs, 1356, Muhakkikin Önsözü, Cilt: I, s. 5; Muhammed Mehdi Nâsîh, "Tercüme-i Âyât-ı Tefsir-i Taberî ve Tefsir-i Ebû'l-Fütûh Râzî", *Mecmûa-i Âsâr-ı Kongre-i Şeyh Ebû'l-Fütûh Râzî*, ed. Ali Ekber Zemânî Nejâd, Dârul-Hadis, Kum, 1384, Cilt: II, s. 107; Âzernûş, "Tercüme-i Tefsir-i Taberî", *Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî*, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî, Tahran, 1385, Cilt: XV, s. 76.

¹⁷ İsmet Binark-Halit Eren, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Quran Printed Translations*, IRCICA, İstanbul, 1986, s. 366; Clifford Edmund Bosworth, "Samanids", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E.J. Brill, Leiden, 1995, Cilt: VIII, s. 1028; Bosworth, "Tabari", *EI*, 2000, Cilt: X, s. 16; Aydar, *Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, s. 95; Aydar, "Kur'an", *DİA*, Ankara, 2002, Cilt: XXVI, s. 405.

¹⁸ İbrahim 14/4: ... وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ

da tasarrufta bulunarak tefsiri önce yirmi cilde sonra on dört cilde indirip iki cildi tek cilt haline getirerek yedi cilt halinde hazırlamıştır¹⁹.

Bazı uzmanlar, bu tercümenin tam olarak tefsirin çevirisi olmadığını, önemli ölçüde kısaltmalar, atlamalar yapıldığını hatta bazı yerlerinde hiçbir benzerliğin dahi olmadığını ileri sürmektedirler²⁰. Ancak şöyle ya da böyle eser hakkında buraya kadar söylenenler içerik hakkındaydı. Eserin Farsça açısından önemine gelince Ebu'l-Kâsım Firdevsî'ye (v. 411/1020) ait olan Şâhnâme nasıl ilk manzûm eser sayılıyorsa bu tercüme de en eski Farsça mensur eser özelliğini taşımaktadır. Diğer taraftan yine Taberî'nin tarih eseri olan *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk* adlı eseri yine Mansur b. Nuh'un başveziri Ebû Ali Muhammed b. Muhammed el-Bel'amî tarafından 352/964 ile 363/974 yılları arasında ihtisar edilerek Farsça'ya tercüme edilmiştir. Hem tefsir hem de tarih eserlerinin tercümesi, devlet destekli projeler olması hasebiyle dikkat çekmektedir²¹.

Taberî tercümesini tahkik eden Habîb Yağmâî (v. 1363/1985), bu eseri dokuz farklı yazma nüshadan karşılaştırarak vücuda getirmiştir²². Yağmâî, bu tahkikini öncelikle kendi yayın organı olan *Yağma Dergisi*ni basarken derginin yanında 12 sayfalık fasiküller halinde yayınlamış ve 1335 yılından 1339 yılına kadar birinci cildi tamamlamıştır. Sonrasında dergi basımını sonlandıran muhakkik, 1344 yılına kadar da geri kalan 7 cildi tamamlamıştır. Sonraki basımlar da bu tahkikin ofset basımlarıdır.

Bu tercümede orijinal olan taraf ise tefsiri tercüme edenlerin Kur'ân ayetlerini de çevirmek suretiyle ortaya koydukları meal ürünüdür. Burada yapılan mealin Taberî tercümesine sadık kalınmaksızın müstakil olarak yapıldığı ileri sürülmektedir²³. Konuyu işleme açısından esere bakıldığında asıl Arapça metin ile farklılıkların olduğu aşikârdır. Zira bir ya da birkaç ayetin çevirisinden sonra ayetlere ilişkin kıssalar geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Bu kıssalar, aktarılırken israili rivayetler de işin içine katılarak malzemenin iyice genişlemesi sağlanmış, ayetlerin sebep-i nüzulleri de konuya eklenerek bambaşka bir tefsir hüviyetine

¹⁹ Komisyon, *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî*, Muhakkikin Önsözü, Cilt: I, s. 6. Asıl tefsir ile sadeleştirilmiş tercümesi arasındaki farkı anlamak için şu rakamlardan yola çıkılabilir: *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1412, 30 Cilt, 5157 sayfa; *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî*, İntişârât-ı Tûs, 1356, 7 Cilt, 2083 sayfa.

²⁰ Abbas Zeryâb Hûi, *Bezm-Âverd*, İntişârât-ı İlmi, Tahran, 1368, ss. 1208-1210; Âzernûş, "Tercüme-i Tefsîr-i Taberî", *DMBİ*, Cilt: XV, s. 78.

²¹ Elton L. Daniel, "Manuscripts and Editions of Bal'amî's Tarjamah-i Târikh-i Tabarî", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra, 1990, Cilt: CXXII, Sayı: 2, ss. 282-321.

²² Bu nüshaların tavsifi ve tanıtımı için bkz: Komisyon, *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî*, Muhakkikin Önsözü, Cilt: I, ss. 6-11; Ali Âl Davud, "Tercüme-i Tefsîr-i Taberî", *DMBİ*, 1380, Cilt: XV, s. 81.

²³ Muhammed Mehyâr, "Tercüme-i Tefsîr-i Taberî Kûhenterin Tercüme-i Kur'ân be Fârisi", *Beyyinât*, Tahran, 1385, Sayı: 49/50, s. 334.

bürünmüştür. Dil yönünden ise kısa cümleler, fail-zaman uyumsuzluğu, Arapça kelimelerden arındırılmış ibareler, Arap diline ait dil ilimleri olan nahiv ve sarfa ait konuların ve kısmen kıraat bilgilerinin metinde yer almaması gibi unsurların yanında o dönemde yani dördüncü hicri yüzyılda kullanımda olan Farsça kelimelerin ön planda olması eserin bariz vasıflarındandır²⁴.

Şuara Suresi örneğinde bakacak olursak orijinal metinde huruf-ı mukattaa konusundan başlayarak kelime kelime tefsir yoluna gitmiş, kendine has olan “Bu ayet/kelime hakkında ileri sürülen görüşler şunlardır: / القول في تأويل قوله تعالى” ibaresiyle görüşleri senedleriyle birlikte uzun uzun naklederek ilerlemiştir. Tercümesinde ise Şuarâ Suresi'nin baştan sona sadece mealî verilmiştir. Sonrasında ise “Peygamberlerin Kıssaları/قصه‌های پیغامبران علیه السلام است” başlığını atarak surede geçen Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. Lut, Hz. Şuayb kıssalarını anlatarak en sonunda Hz. Peygamber'e gelmiştir. Mütercimler heyeti, bu kıssaların daha evvel Hicr, A'râf, Hud gibi surelerde anlatılmasına rağmen tamamlanmadığını yeri geldikçe ilavelerle tamamlanacağını dile getirmişlerdir²⁵.

3- İsferyîni ve Tâcü't-Terâcim

Taberî tefsirinin tercümesi, tamamıyla orijinal anlamda Farsça telif tefsir olmasa bile bu alanda bir çığır açtığı için önemli bir yere sahiptir. Bu aşamadan sonra beşinci ve altıncı hicri asırlar Farsça tefsirlerin birbiri ardına çıktığı bir filizlenme dönemine şahitlik etmişlerdir. Bu dönemde Farsça tefsir yazarlardan birisi de Ebû'l-Muzaffer İmâdüddin Şâhfûr b. Tahir el-İsferyîni²⁶ (v. 471/1078) olup eserin adı *Tâcü't-Terâcim fî Tefsîri'l-Kur'ân li'l-Eâcimi*'dir. Kelam alanında Eş'arî, fıkıh alanında Şâfi mezhebine mensup olan İsferyîni, bu geleneğe uygun olarak Farsça tefsir yazmış, behre sahibi bir âlimdir. Tefsirinin girişinde ilahi mesaj olan Kur'an'ın muhatabının sadece Arapça konuşan Arapların değil tüm insanlık olduğu vurgusunu yaparak Kur'an'ın Farsça ve diğer dillere tercümesinin zorunluluk arz ettiğini ve bunun farz-ı kifâye olarak yapılması

²⁴ Taberî tefsirinin tercümesinin edebi yönden tavsifi için bkz: Feridun Takizâde Tûsî, “Tercüme-i Tefsir-i Taberî ve Erzeş-i Edebi yi Ân” *Nâme-i Âsâtân-ı Kudr*, Meşhed, 1346, Sayı: 25, ss. 92-96.

²⁵ Ayrıntılar için bkz: Komisyon, *Tercüme-i Tefsîr-i Taberî*, Cilt: V, ss. 1159-1198. Bu sayfalardan 1159-1177 arası 19 sayfalık kısım sadece ayetlerin çevirisidir. Geri kalan 1178-1198 arası 21 sayfa ise yukarıda adı geçen peygamberlerin kıssalarına ayrılmıştır.

²⁶ Şihâbüddin Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Dâru'l-Fikri'l-Garbi, Beyrut, 1993, Cilt: III, s. 1411; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985, Cilt: XVIII, s. 401; Sübkî, *Tabakât*, Cilt: V, s. 11; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, thk. Mustafa Özel-Muammer Erbaş, Birleşik Yayıncılık, İzmir, 2005, s. 64; Ali Ekber Ziyâî, “İsferyîni, Ebû'l-Muzaffer”, *DMBİ*, Tahran, Cilt: VIII, ss. 324-5.

gereken bir hizmet olduğunu dile getirerek²⁷ bunu uygulamaya koymuş ve telif anlamında ilk Farsça tefsiri yazmıştır. Kısacası, İsferyîni, Kur'an'ın nesillere, ümmete aktarılmasının yanında diğer dillere aktarılmasının da bayraktarı olmuştur.

İsferyîni'ye göre Kur'an tercümesi sıkıntılı bir durumdur. Zira onu tercüme eden kişi her bir Kur'an kelimesine karşılık bulacak ve Kur'an'ın geniş anlam bahçesini o kelimenin dar sınırları içine hapsedecek ve insanları kelimenin taşıdığı diğer anlamları öğrenme yoluna götürecek olan tefsirlere bakmaktan alıkoyacaktır.

Kur'an tercümesine delil olması açısından "Fâtiha'sız namaz olmaz"²⁸ hükmü gereği insanların ibadet edebilmeleri için Arapçasını öğrenme yolunun Farsça ya da diğer dillerde Fatiha Sûresi'nin ancak tercüme ve tefsirleriyle elde edilebileceğini vurgulamaktadır. Tercümeyle diğer bir delil olarak da "Müslümanlar, kâfir topluluklarla karşılaştıkları zaman onları islama davet ettiklerinde kâfirlerin "Bize Kur'an okuyun, onu dinleyelim, eğer doğru ve hak bir tercüme ve tefsiri yapılırsa ve de bizim kitabımızda olanı tasdik ederse biz de ona inanalım" diyerek istekte bulunmalarını sayar²⁹. Onun Kur'an tercümesi ve tefsirine verdiği önemi aslında tefsirinin mukaddimesinin ilk başlığı olan "Birinci Fasıl: İhtiyaç Hâsıl Olduğunda Kur'an'ın Her Dile Çevrilmesinin Fazileti" ifadesinden anlayabiliriz³⁰.

Mukaddimesine "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat Akîdesinin Açıklanması" başlığıyla devam eden müfessir, burada sanki bir Neseî Akâidi gibi özet bir akîde bilgisi vermektedir³¹. Giriş kısmında açtığı üçüncü başlık ise "Allah'ın İsimlerinin Anlamlarının Açıklanması" şeklinde olup burada "Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim bunları sayarsa/ezberlerse cennete girer"³² hadisine binaen bu isimleri on kısımda şerhetmiştir³³. Mukaddimesinin dördüncü ve son başlığı ise "Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri Hakkında Vârid Olan Haberler" adını taşımaktadır. Gerek mukaddime ve gerekse tefsirin içinde böyle kelâmî

²⁷ Ebû'l-Muzaffer İmâdüddin Şâhfür b. Tahir el-İsferyîni, *Tâcü't-Terâcim fî Tefsiri'l-Kur'an li'l-Eâcim*, thk. Necip Mâil Herevî-Ali Ekber İlâhî Horâsânî, İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, Tahran, 1375, Cilt: I, s. 8.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûr, Müessesetü Kurtuba, Beyrut, trs., Cilt: II, s. 478; Buhârî, "Sıfeti's-Salât", 13; Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1954, "Salât", 11.

²⁹ İsferyîni, *Tâcü't-Terâcim*, Cilt: I, s. 9.

³⁰ İsferyîni, *Tâcü't-Terâcim*, Cilt: I, s. 7.

³¹ İsferyîni, *Tâcü't-Terâcim*, Cilt: I, ss. 11-21.

³² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Cilt: II, s. 258; Buhârî, *Tevhîd*, 12; Müslim, *Zikr*, 2.

³³ İsferyîni, *Tâcü't-Terâcim*, Cilt: I, ss. 22-32.

bilgilere yer vermesi ve bunların da ağırlık teşkil etmesi onun itikada verdiği önemden olsa gerektir ki, et-Tabsîr fî'd-Dîn adlı eserinde bu husus hayli göze çarpmaktadır. Ancak tefsiri daha önce yazmış olduğundan kelimelerinde oraya atıflarda bulunmakta ve orada yani tefsirinde belli başlı konuları işlediğini bize ihsas ettirmektedir³⁴.

Tâcî't-terâcîm fî tefsîri'l-Kur'ân li'l-Eâcîm, ülkemizde çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunmakla birlikte İran'da basımı yapılmıştır. Bu baskı, Kur'an-ı Kerim'in başından Enbiyâ Sûresi'nin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eden üç cilt halinde yapılmış olup Necip Mâil Herevî ve Ali Ekber İlâhî Horâsânî tarafından tahkik edilmiştir. Cümle kuruluşu, kelime kullanımı, tefsir ve tercümeyi aynı anda bulundurması gibi özellikleriyle tefsir tarihî olarak döneminin nesir özelliklerini yansıtmaktadır³⁵.

Tefsir metodu olarak baktığımızda şu sıralamayı görmekteyiz: Ayeti Farsçaya tercüme eden müfessir, ayette geçen kelimelerin anlamlarını verir. Vücut ve nezâir anlamında kelimeyi inceledikten sonra Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri bağlamında ayetlerle konuyu açar. Bazı ayetlerde de mezhebî savunma güdüsüyle Mutezile, Râfiziyye ve Hâriciyye gibi diğer akımlara cevap vermeye çalışır. Kimi yerlerde de tasavvufî yorumlardan da istifade eder. Sure başlarında mekkî-medenî bilgisinin yanında ayet sayısını Mekke, Medine, Kufe gibi mezheplere göre nakleder. Sonrasında surenin fazileti hakkında rivayet varsa onu da nakleder. Sûre başlangıcı için A'râf Suresi örneğini verebiliriz:

"A'râf Suresi, 206 âyet olup Mekke'de inmiştir. Âyet sayısı, Hicaz ve Kûfe âlimlerine göre 206; Basra ve Şam âlimlerine göre ise 205'tir³⁶. 3825 kelime ve 13877 harften oluşmaktadır. Übeyy b. Ka'b'ın rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber: "Kim A'râf Suresi'ni okursa, Allah onunla İblis arasına bir perde koyar ve kıyamet gününde de Hz. Âdem onun şefaatçisi olur"³⁷.

Kelime açıklaması ve vücut ilmine örnek olarak da "O, din gününün sahibidir"³⁸ ayetinde geçen din kelimesi hakkındaki ifadelerini aktaralım:

³⁴ İsferyâni, *et-Tabsîr fî'd-Dîn ve Temyîzî'l-Fırakati'n-Nâciye ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1983, s. 191.

³⁵ Ziyâi, "İsferyâni", s. 325.

³⁶ Âyet sayılarının farklılık arzemesi, âlimlerin fasulalarda düşmüş oldukları ihtilaftan kaynaklanmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî, *el-Beyân fî Addi Âyi'l-Kur'ân*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamd, Menşûrât-ü Merkezi'l-Mahtûtât ve't-Türâs ve'l-Vesâik, Kuveyt, 1994; Hasan Keskin, "Âyetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, Cilt: 13, Sayı: 2, ss. 49-67.

³⁷ İsferyâni, *Tâcî't-terâcîm*, Cilt: II, s. 710.

³⁸ Fâtiha 1/4: مَالِكٍ يَوْمَ الدِّينِ

“Bil ki, din lugatte karşılığını vermek, üstünlük kurmak, galip gelmek, itaat etmek gibi anlamlara sahiptir. Allah Teala, zikrettiğimiz tüm bu anlamlar göz önünde tutarsak, kıyamet gününün hâkimi, kullarına yaptıklarının karşılığını verecektir. Üstünlük yalnızca O’na ait olduğu gibi kullarına itaatlerinin karşılığında sevab verecektir. O gün yani kıyamet gününde başka hiç kimseye itaat edilmeyecektir”³⁹.

Şâfiî’den yaptığı alıntılara da “Biz sizi korku, açlık, mal, can ve ürünlerden eksiltmek suretiyle kesinlikle sınarız. Sabredenleri müjdele.”⁴⁰ ayetini verebiliriz. Bu ayetin tefsirinde İsferyânî, Şâfiî’den naklen korkunun Allah korkusu olduğunu; açlığın Ramazan orucundaki açlık olduğunu; maldan eksiltmenin zekat; candan eksiltmenin hastalıklar ürünler/meyvelerden eksiltmenin de can meyvesi olan çocukların ölümü olduğunu belirtmektedir. Makalemizin sınırlarını aşmamak ve diğer eser ve yazarlara yer verebilmek için bu örneklerle iktifâ ederek diğer bir müfessirimiz olan Sûrâbâdî’ye geçebiliriz.

4- Sûrâbâdî ve Tefsîr-i Sûrâbâdî

Farsça tefsir alanında bir diğer önemli isim de Ebû Bekr Atîk b. Muhammed Herevî Nişâbûrî Sûrâbâdî (ö. 494/1100) olup şu an elimizde mevcut olan üçüncü Farsça tefsirin yazarıdır⁴¹. Meşhur nisbesi olan Sûrâbâdî hakkında ihtilaf vardır. Sûrâbâdî nisbesi kaynaklarda pek geçmemektedir. Bunun yerine onu Nişâbûr’a bağlı Sûriyân adlı bir köye nisbeten Sûriyânî olarak zikredenler vardır⁴². Tefsirini tahkik eden Ali Ekber Sîrcânî ise müfessirin nisbesini Sûrâbânî olarak kabul etmektedir⁴³.

Hayatı hakkında pek bir bilgi olmamakla birlikte Nişâbûr Kerrâmîlerinden olduğu⁴⁴ ve Hanefî mezhebine müntesip bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.

³⁹ İsferyânî, *Tâcî’-l-terâcim*, Cilt: I, s. 52.

⁴⁰ Bakara Suresi 2/155: *وَلَقَدْ لَبِئْتُمْ فِيْهَا مِنَ الْمَقْتُوْبِ وَالْجُوْعِ وَ نَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَ الْاَنْفُسِ وَ الثَّمَرَاتِ وَ بَشَرٍ الصَّابِرِيْنَ*

⁴¹ Nâsirî, *Hezâr Sâl*, s. 217; Storey, *Persian Literature*, s. 3; Muhsin Muînî, “Tefsîr-i Sûrâbâdî”, *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Cilt: VII, ss. 688-9; Mehyâr, “Tercüme-i Kur’ân-ı Sûrâbâdî”, *Beyyînât*, Yıl: 13, Sayı: 49-50, s. 340; Travis Zadeh, “Transmission and Routinisation: Sûrâbâdî’s Persian Commentary on the Quran”, *The Vernacular Quran: Translation and the Rise of Persian Exegesis*, Londra, 2012, s. 505.

⁴² Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem’ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru’l-Cinân, Beyrut, 1988, Cilt: III, s. 333; Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, Cilt: III, s. 279; İzzüddîn İbnü’l-Esir el-Cezerî eş-Şeybânî, *el-Lübâb fî Tevzîbi’l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut, trs., Cilt: II, s. 153.

⁴³ Ebû Bekr Atîk b. Muhammed Herevî Nişâbûrî Sûrâbâdî, *Tefsîr-i Sûrâbâdî*, thk. Ali Ekber Saîdî Sîrcânî, İntişârât-ı Ferheng-i Nev, Tahran, 1380, Cilt: I, s. 3.

⁴⁴ Nâsirî, *Hezâr Sâl-i Tefsîr-i Fârsî*, s. 217; Zadeh, “Surabadi’s Persian Commentary”, s. 505

Tefsirini Alparslan döneminde 470'li yıllarda yazdığı da belirtilmektedir. Tefsir üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda Şeyh Ahmed Câm Türbesi'nde bulunan yazma nüshadan Kur'an kıssaları çıkartılıp yeni bir eser şeklinde "Tercüme-i Kısas-hâyi Kur'an" adıyla Yahya Mehdevî ve Mehdi Beyânî tarafından 1338'de basılmıştır. Aynı üslup tekrarlanarak yine kıssalar, "Kasas-ı Kur'an-ı Mecîd" adıyla sadece Yahya Mehdevî imzasıyla 1348'de basılmıştır. Tefsirin son şekli ise 1380'de Ali Ekber Saîdî Sîrcânî tarafından tahkik edilerek basımı yapılmıştır. Kimi nüshalarda tefsirin adı "Tefsîru't-Tefâsîr" şeklinde de geçmektedir.

Tefsir, Arapça hamd-ü senâdan sonra mukaddime ile başlar. Sonrasında da "Bir kimse Allah Kitâbının tefsirini okumak isterse şu on dört şeyi bilmelidir: Tefsir, te'vîl, ma'nâ, tenzîl, vahy, kelâm, kavî, kitâb, furkân, Kur'an, sûre, ayet, kelime ve harf"⁴⁵. Sonraki sayfalarda da bu kavramları tek tek açıklayan müfessir, tefsiri neden Farsça yazdığını da açıkça ifade etmektedir. Ona göre tefsirin ya da Kur'an'ın Farsça tercümesi [Fars coğrafyasında yaşayan] insanlara daha faydalı olacaktır. Kendi deyimiyle "Eğer tefsiri Arapça yazmış olsaydı, başka bir alim yine onu düzgün ve asla uygun bir tercümeyle Farsça'ya çevirmek zorunda kalacak, bunun yanında ayette geçen kelimelerin anlamları, sebeb-i nüzul, müfessirlerin konu hakkındaki görüşleri, ayetlerin birbiriyle uzlaştırılması ve müşkillerin giderilmesi gibi konuları da bilecek derecede yetkin bir donanıma sahip olması gerekecekti. Oysaki Kur'an'ı okumaktan aciz kimseler için yapılabilecek en muazzam iş, onu okuyan, dinleyen ve anlamak için çaba gösterenlerin diline tercüme etmektir. Nitekim Hz. Peygamber, "Size birisi iyilik yaptığında karşılığını verin. Eğer buna imkânınız yoksa karşılığını verdiğiniz zamanına varıncaya kadar dua edin"⁴⁶ buyurmuştur. Bu meyanda tefsiri okuyan, dinleyen ya da yazan kişiler adımızı hayırla yâd ederler ve bize dua ederler. Zaten ayete⁴⁷ göre iyiliğin karşılığı iyilik değil midir?"⁴⁸.

Mukaddimesinde bu açıklamalara yer veren müfessirimiz, her sureye girişte surenin adını, ayet, kelime ve harflerinin sayısını, iniş yerini ve varsa fazileti hakkındaki rivayetleri verdikten sonra tefsire geçer. Kimi zaman tek bir ayeti kimi zaman ise birkaç ayetten oluşan bir grubu işlemeye çalışır. Öncelikle Farsça'ya çevirdiği ayetler hakkında önceki müfessirlerin görüşleri ve yerine göre Arap şiirini kullanan Sûrâbâdî, ayet hakkındaki kıssaları, ayetler arası tenâsübü kullandığı gibi müşkil ifadeleri çözmek için soru-cevap tekniğini de eserine yansıtır.

⁴⁵ Sûrâbâdî, *Tefsîr-i Sûrâbâdî*, Cilt: I, s. 3.

⁴⁶ Ma'mer b. Râşid, *Câmi'*, Cilt: X, s. 436; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Cilt: II, s. 99; Ebû Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, trs., Zekat, 38.

⁴⁷ Rahman Suresi 55/60: هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ

⁴⁸ Sûrâbâdî, *Tefsîr-i Sûrâbâdî*, Cilt: I, ss. 7-8.

Tefsirin ve yapılan Kur'ân tercümesinin diline bakıldığında döneminin Farsça özelliklerini taşıdığı göze çarpmaktadır. Kur'ân kelimeleri ve terkipleri için Sûrâbâdî'nin tercih etmiş olduğu Farsça son derece yüksek bir edebî nitelik taşımaktadır⁴⁹. Tefsirde kullanılan Arapça lafız ve terkiplerin diğer tercümelere göre fazla oluşu ve yine diğer çevirilere nazaran Farsça grameri ve cümle yapısına daha dikkat edilmiş olması da müşahade edilmektedir. Bazı âlimler, bu ve diğer tercümelere bakarak sanki ayet tercümesinde resmî ve kadîm bir Farsça tercüme dilinin mevcudiyetine ve ilgili eserlerde de bu üslubun kullanıldığına vurgu yapmaktadırlar⁵⁰.

Sûrâbâdî'nin Kerrâmî oluşuna ilişkin verilen bilgilerde çelişki vardır. Mesela müfessir, Kerrâmîyye'nin kurucusu olan Muhammed b. Kerrâmî⁵¹ ve mezhebin ileri gelenlerinden Ebu Sehl Enmârî'den⁵² alıntı yapmakla birlikte özellikle Muhammed b. Heysam'a⁵³ çok referansta bulunmuştur. Öte yandan Kerrâmîyye mezhebinin Müşebbihe'nin bir fraksiyonu; müfessirimizi de bu gruptan sayanlar olsa da Sûrâbâdî'nin bu görüşte olmayıp Müşebbihe mensupları için olumsuz fikirleri olduğunu görmekteyiz. Bunu örneklendirmek gerekirse "Oraya geldiğinde, ona şöyle nida olunmuştur: "Ateşin bulunduğu yerde ve çevresinde olanlar kurtlu olsun"⁵⁴ ayetinde görüşüne değer verdiği kişilerden, ateşin yanındakilerin Hz. Musa ve melekler olduğunu naklettikten sonra Müşebbihe'den bir grubun da ateşin Allah; çevresindekinin de Musa'nın olduğunu ileri sürdüklerini belirttiikten sonra Allah'a mekan tavsifinin muhal olduğunu söyleyen Sûrâbâdî burada O'nun parlaklık ve aydınlatma yönünden ışığa benzetilmesinin imkan dahilinde olduğunu vurgulayarak Ehl-i Teşbîh'e reddiye gönderir⁵⁵. Yine aynı bağlamda "İşlerin zorlaşacağı o günde..."⁵⁶ ayetinde geçen ayak lafzını Allah'ın bir organı olarak telakkî eden Müşebbihe'ye cevaben "Bizce bu te'vil batıldır. Zira Yüce Allah'a ne ayak ne de başka bir organ izafe etmek caiz değildir" şeklinde bir savunma yapmaktadır⁵⁷.

⁴⁹ Muhammed Cavid Sabbâğiyân, *Ferbeng-i Tercüme ve Kıssa hâyi Kur'ân Mübtenâ ber Tefsir-i Ebu Bekr Atîk Nîzâbîrî*, Meşhed, 1368, s. 14; Muîni, "Tefsir-i Sûrâbâdî", s. 699.

⁵⁰ Tefsirin dille ilgili diğer özellikleri için bkz.: Mehîâr, "Tercüme-i Kur'ân-ı Sûrâbâdî", ss. 341-342; Âzernûş, "Tercümehâyi Fârisi yi Kur'ân", s. 77.

⁵¹ Sûrâbâdî, *Tefsir-i Sûrâbâdî*, Cilt: II, s. 1129; Cilt: III, s. 1657; Cilt: IV, s. 2244.

⁵² Sûrâbâdî, *Tefsir-i Sûrâbâdî*, Cilt: II, s. 736; Cilt: III, s. 1756.

⁵³ Sûrâbâdî, *Tefsir-i Sûrâbâdî*, Cilt: I, s. 657; Cilt: II, s. 761; Cilt: III, s. 1692.

⁵⁴ Neml Suresi 27/8: ... قُلْنَا جَاءَهَا نُودِي أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا

⁵⁵ Sûrâbâdî, *Tefsir-i Sûrâbâdî*, Cilt: III, s. 1756.

⁵⁶ Kalem 68/42: ... يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ

⁵⁷ Sûrâbâdî, *Tefsir-i Sûrâbâdî*, Cilt: IV, s. 2665.

Fıkhi yönden Hanefî mezhebini benimseyen Sûrâbâdî, tefsirinde de bu durumu izhar etmektedir. Mesela "Boşana kadınlar üç kur beklerler..."⁵⁸ ayetindeki kur'/كُرْ lafzının hayız anlamına geldiğini söyleyerek bu görüşü savunan Hanefîler tarafında yer almıştır. Bununla birlikte kelimenin temizlik anlamında kullanıldığını da belirtmesi Şâfiî mezhebini de yabana atması açısından olumlu bir özelliktir⁵⁹. Burada şunu söylemeliyiz ki, Sûrâbâdî'nin fıkhi ya da kelâmî açıdan İsferyânî kadar sıkı olmadığı açıktır. Bunun nedeni olarak İsferyânî'nin et-Tabsîr adlı fırak geleneğinde yazılmış olması ve aynı zamanda kayınpederi de olan, meşhur el-Fark beyne'l-Fırak müellifi Abdulkâhir el-Bağdâdî'nin de etkisinde kalmış olması söz konusudur. Hem yaşadığı dönemde bu tür eserlerin çokça yazılmış olması dönemin mücadeleli ve münazaalı bir dönem olduğunu bize gösteren kanıtlardandır.

Makalemizde Kur'an'ın tercümesinin neden yapılması gerektiğini müfessirlerimizin kendi dillerinden naklettik. Bu bağlamda, rağbet gören fen, sanat ya da bilim alanındaki bir kitabın çeşitli dillere tercüme edilmesi ve o dili konuşan insanların bundan faydalanması ne derece pragmatik ise insanların din ve dünyalarını kurtarmayı vaad eden ilâhî bir kitabın da tüm muhatapları tarafından anlaşılabilmesi için o insanların kullandıkları dillere tercüme edilmesi zorunluluk arz etmektedir. Ancak bu zorunluluk yani Kur'an'ın başka dillere çevrilebilmesi meselesi tartışma konusu olagelmıştır.

Sonuç

Kur'an'ın Farsça'ya çevirisi konusunun târihi serencâmını verdiğimiz bu makalede öncelikle Selman-ı Fârisî tarafından yapıldığı ileri sürülen tercümeyle değindik. İsferyânî, aslında Selmân'ın tüm Kur'an'ı tercüme ettiği kanısındadır. Bu tercüme satır arası özelliğinde olup üstte orijinal metin altta da kelimelerin Farsça karşılığı bulunan ve "Bu Kur'an, Muhammed'e indirilen Kur'an'dır" ifadesiyle başlayan bir tercümedir⁶⁰. Sonrasında Musa b. Seyyâr el-Asvârî tecrübesinin de pratik olarak yaşanmışlığı vardır.

"Polî Meyân Şî'r ve Hecâ-i Arûzî" adıyla tahkik edilip basılan manzum Kur'an tercümesi, yazılı anlamda Kur'an tercümesinden tefsire geçiş eşiği olarak kabul edilmektedir. Bu eseri takiben asıl bu yolda çığır açıcı olarak nitelendirmenin mümkün olacağı "Taberî Tefsiri Tercümesi" ortaya çıkmıştır. Sâmanî iktidarının desteği ve Orta Asya âlimlerinin de himmetiyle ortaya çıkan bu eser, sonraki eserlerin prototipi olmuş ve dil yönünden onları etkilemiştir.

⁵⁸ Bakara 2/228: ...وَالْمُطَلَّاتُ بِتَرْتُّصْنِ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ

⁵⁹ Sûrâbâdî, *Tefsîr-i Sûrâbâdî*, Cilt: I, s. 193.

⁶⁰ İsferyânî, *Tâci'ü'l-Terâcîm*, Cilt: I, s. 8; Zâdeh, "Minbars and Madrasahs: İsferyânî and the Case for Translation", *The Vernacular Quran*, s. 369.

Telif anlamında ilk Farsça tefsir olan Tâcû't-Terâcim, son derece ateşli bir Eş'arî ve Şâfiî savunucusu olan İsferâyînî'nin kaleminden çıkmıştır. İşlediğimiz son tefsir olan Tefsîr-i Sûrâbâdi ise Kerrâmî mezhebine mensup olduğu ileri sürülen ve mezhep hakkında olumsuz görüş belirtmeyen Ebu Bekr Atîk Nişâbûrî tarafından kaleme alınmıştır. Burada işlenen üçü tefsir birisi de manzum tercüme dört eser, hicrî beşinci asrın sonuna kadar olan zaman ile sınırlanmıştır. Zira hicrî altıncı asır, tefsir ilmi açısından velûd bir dönem aralığıdır. Farsça tefsirler açısından da oldukça zengin olan bu periyoda ayrı bir makale ile değinme gereği hissettiğimiz için bu makaleyi sonlandırmak durumundayız. Şimdi her üç tefsirin aynı ayeti nasıl çevirdiklerini ve hangi kelimeleri kullandıklarını görmek için bir tablo ile makalemize son verelim:

İbrahim Suresi 14/7	وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ
Taberî Tefsiri Tercümesi	و چون گفت خدای شما که اگر شکر کنید بیفزایم شما را، و اگر ناسپاسی کنید نه عذاب من سختست
Tâcû't-Terâcim	و یاد کن آن وقتی که بیاکاهانید خدای شما که اگر شکر کنید خود بیفزایم شما را، و اگر انکار کنید نعمت مرا، خود عذاب من سخت است
Tefsîr-i Sûrâbâdi	و یاد کنید چون گفت و آگاهی داد خدای شما که اگر شکر کنید مرا که خدام هراینه بیفزایم شما را نعمت و اگر ناسپاسی کنید بدرستی که عذاب من سخت است

Bu çevirilerde altı çizili gösterilen kısımlar ortak seçilen kelimeleri göstermektedir. Mesela “şükrederseniz” anlamında kullanılan اگر شکر کنید ifadesi her üç tefsirde de vardır. Aynı şekilde “azabım çetindir” anlamındaki عذاب من ifadesi de müfessirlerimizce ortak kullanılan ibarelerdendir. Ancak “inkar/nankörlük ederseniz” anlamını vermek için İsferâyînî اگر انکار کنید ifadesine yer verirken kelimenin Arapça kökenini değil yan anlamlısını kullanmıştır. Diğer iki tefsirde ise bu ifade اگر ناسپاسی کنید şeklinde ortaya çıkmıştır. Burada da kelimenin Farsça karşılığı aranmış ve şükür, teşekkür anlamındaki سپاس kelimesi olumsuzlanarak şükürsüzlük/inkâr anlamındaki ناسپاسی ifadesi kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü Kurtuba, Beyrut, trs.
- Âl Davud, Ali, "Tercüme-i Tefsir-i Taberî", *DMBİ*, 1380, Cilt: XV.
- Anonim, *Pulî Meyân-ı Şi'ri Hecât ve Arûzî yi Fârsî der Kurân-ı Evvel-i Hicrî*, tsh. Ahmed Ali Recâî Buhârî, İntişârât-ı Bünyâd-ı Ferheng-i İran, Tahran, 1353.
- Aydar, Hidayet "Kur'an", *DİA*, Ankara, 2002.
- Aydar, Hidayet, *Kur'an-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Kur'an Okulu Yayınları, İstanbul, 1996.
- Âzernûş, Âzertâş, "Tercümehâyi Fârisî yi Kur'an", *Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî*, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî, Tahran, 1385.
- Âzernûş, Âzertâş, "Tercüme-i Tefsîr-i Taberî", *Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî*, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Buzurg-i İslâmî, Tahran, 1385.
- Âzernûş, Âzertâş, *Târih-i Tercüme ez Arabî be Fârsî*, Tahran, 1375.
- Binark, İsmet -Halit Eren, *World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Quran Printed Translations*, IRCICA, İstanbul, 1986.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Tabarî", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E.J. Brill, Leiden, 2000.
- Bosworth, Clifford Edmund, "Samanids", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E.J. Brill, Leiden, 1995, Cilt: VIII, s. 1028;
- el-Buhârî, Burhaneddin Mahmud b. Mâze, *el-Mubîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhi'n-Nu'mânî*, yrs., trs.
- el-Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Mustafa Deyb el-Boğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987.
- el-Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve'r-Tebyîn*, thk. el-Muhâmi Fevzî Atvî, Dâru Sa'b, Beyrut, 1968.
- Daniel, Elton L., "Manuscripts and Editions of Bal'amî's Tarjamah-i Târikh-i Tabarî", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra, 1990, Cilt: CXXII, Sayı: 2.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, trs.
- el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Mustafa Özel-Muammer Erbaş, Birleşik Yayıncılık, İzmir, 2005.

- el-Hamevî, Şihâbuddîn Yakut b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Dâru'l-Fikrî'l-Garbî, Beyrut, 1993.
- Hamidullah, Muhammed, *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.
- Hamidullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1987.
- Hûî, Abbas Zeryâb, *Bezm-Âverd*, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1368.
- İbn Hişâm, Abdülmelik el-Meâfirî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vdğr., Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1955.
- İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Abdülalîm Hân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1407.
- İbn Sa'd, Muhammed el-Basrî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1968.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûke ve'l-Ümem*, Daru Sâdır, Beyrut, 1358.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn el-Cezerî eş-Şeybânî, *el-Lübâb fî Tevârihi'l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut, trs.
- el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfûr b. Tahîr, *Tâcü't-Terâcim fî Tefsiri'l-Kur'ân li'l-Eâcim*, thk. Necip Mâil Herevî-Ali Ekber İlâhî Horâsânî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1375.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- Komisyon, *Tercüme-i Tefsir-i Taberî*, thk. Habîb Yağmâî, İntişârât-ı Tûs, 1356.
- Ma'mer b. Râşid, *Câmiu Ma'mer b. Râşid*, thk. Habibürrahman el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1403.
- Malik b. Enes el-Asbahî, *Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zâhid b. Sultan, Abu Dabi, 2004.
- Mehyâr, Muhammed, "Tercüme-i Tefsir-i Taberî Kûhenterîn Tercüme-i Kur'ân be Fârisî", *Beyyinât*, Tahran, 1385, Sayı: 49/50.
- Mehyâr, Muhammed, "Tercüme-i Kur'ân-ı Sûrâbâdî", *Beyyinât*, Yıl: 13, Sayı: 49-50.
- Muinî, Muhsin, "Tefsîr-i Sûrâbâdî", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Cilt: VII.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sabîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1954.

- Nâsîh, Muhammed Mehdi, "Tercüme-i Âyât-i Tefsîr-i Taberî ve Tefsîr-i Ebû'l-Fütûh Râzî", *Mecmûa-i Âsâr-ı Kongre-i Şeyh Ebû'l-Fütûh Râzî*, ed. Ali Ekber Zemânî Nejâd, Dâru'l-Hadîs, Kum, 1384.
- Nâsîrî, Seyyid Hasen Sâdât-Menûçehr Dânişpejûh, *Hezâr Sâl-i Tefsîr-i Fârisî*, Neşr-i Elburz, Tahran, 1369.
- Sabbâgiyân, Muhammed Cavid, *Ferheng-i Tercüme ve Kıssa bâyi Kur'an Mübtenâ ber Tefsîr-i Ebu Bekr Atîk Nîşâbûrî*, Meşhed, 1368.
- es-Sem'ânî, Ebû Saîd Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Dâru'l-Cinân, Beyrut, 1988.
- es-Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, trs.
- Storey, Charles Ambrose, *Persian Literature*, Luzac & Co., Londra, 1927.
- es-Sübki, Tâcüddîn, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tanâhî, Hecr li't-Tibâa ve'n-Neşr, yrs., 1413.
- Tibawî, Abdullatif, "Is The Quran Translatable? Early Muslim Opinion", *The Muslim World*, Cilt: LII, Yıl: 1962.
- Tûsî, Feridun Takîzâde, "Tercüme-i Tefsîr-i Taberî ve Erzeş-i Edebî yi Ân" *Nâme-i Âsitân-ı Kuds*, Meşhed, 1346, Sayı: 25.
- Yahaghi, Muhammad Jafar, "An Introduction to Early Persian Qur'anic Translations", *Journal of Quranic Studies*, Yıl: 2002, Cilt: IV, Sayı: 2.
- Zadeh, Travis, "Transmission and Routinisation: Sûrâbâdî's Persian Commentary on the Quran", *The Vernacular Quran: Translation and the Rise of Persian Exegesis*, Londra, 2012.
- ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.
- ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.
- Ziyâî, Ali Ekber, "İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer", *DMBİ*, Tahran, Cilt: VIII.